Sog‘liqni saqlash boshqarmasida
davlat xaridlari ustidan nazoratni tashkil
etish bo‘yicha uslubiy qo‘llanmasiga
2-Ilova

Davlat xaridlariga tanlov e’lon qilish bosqichida korrupsiyaga oid huquqbuzarliklar va xatarlarning asosiy usullariga misollar (chek-list)

Usullari	Usullar va hiylalar tavsifi	Aniqlangan huquqbuzarliklar va xavf-xatarlar to‘g‘risida belgilar
1. Lobbizm	Ushbu sxemada davlat organi tender o‘tkazmasdan, kerakli firma bilan to‘g‘ridan-to‘g‘ri shartnoma tuzish uchun hukumatning maxsus qarorini qabul qilishni ilgari surishi mumkin. Amaliyotda u ikki turda uchraydi: a) ayrim davlat organlariga tender o‘tkazmasdan tanlangan firmalar bilan to‘g‘ridan-to‘g‘ri shartnomalar tuzish huquqi beriladi; b) qarorda davlat buyurtmalarini bajarish uchun to‘g‘ridan-to‘g‘ri shartnomalar tuzish zarur bo‘lgan firmalarning aniq nomlari ko‘rsatiladi.	
2. Soxta tanlov	Buyurtmachi tovarlarga (xizmatlarga) qo‘yiladigan talablarni tavsiflaydi, ularni o‘ziga kerakli firmaning tovar (xizmat) tavsiflariga moslashtiradi. Yoki tender talablarida faqat kerakli firmada mavjud bo‘lgan ko‘nikmalar ko‘rsatiladi. Bu tenderning potensial ishtirokchilari sonini qisqartiradi va kerakli buyurtmachi firmaning tenderda g‘olib chiqishi uchun zamin yaratadi.	
3. Tovarga (xizmatga) keraksiz talablar qo‘yish	Kerakli firma tenderda yutib chiqishi uchun buyurtmachi tovar (xizmat)ga keraksiz talablar qo‘yadi. Masalan, tender shartlarida yetkazib beruvchi rasmiy diler bo‘lishi yoki aynan mahsulot ishlab chiqaruvchi zavodning ruxsat guvohnomasi berilishi, ishlarni bajarish uchun amalda keraksiz bo‘lgan hujjatlar, litsenziyalar, ruxsatnomalar va sertifikatlar taqdim etilishi kerakligi belgilanadi. Amalda bunday talablarning qo‘yilishi tovar (xizmat) sifatiga ta’sir ko‘rsatmasligi mumkin. Biroq bu kerakli firma uchun raqobat darajasini sezilarli darajada pasaytiradi.	
4. Tender hujjatlarini murakkablashtirish	Tender hujjatlari tushunarsiz (noaniq) bayon etilgan texnik topshiriqlarning o‘nlab sahifalardan iborat bo‘lishi mumkin. Natijada tender ishtirokchilarining aksariyati hujjatlarni to‘ldirishda xatolarga yo‘l qo‘yishi mumkin. Buyurtmachi esa ushbu xato va kamchiliklar asosida ishtirokchilarni tenderlardan chetlashtirishi yoki komissiya ballarni pasaytirishi mumkin. Natijada tenderda "to‘g‘ri va to‘liq" javoblarni taqdim etgan firma g‘olib bo‘ladi.	
5. Bajarib bo‘lmaydigan talablar	Tender talablarida loyihani amalga oshirishning juda qisqa muddatlari ko‘rsatilishi mumkin. Masalan, murakkab montaj ishlarini bajarish uchun bir kun muddat sifatida. Tabiiyki, faqat ishni allaqachon boshlagan yoki uning ishtiroki allaqachon kelishilgan firma yutishi mumkin.	

6. Oldindan tayyorlangan variant	Buyurtmachi zarur firmani tender hujjatlari va talablar bilan tanlov e’lon qilinishidan ancha oldin tanishtirishi mumkin. Natijada bu firma buyurtmani tayyorlashda ma’lum bir ustunlikka ega bo‘ladi. Tender e’lon qilinganidan keyin taklif hajjatlarini tayyorlash muddati bir oyni tashkil etishi mumkin, ammo amalda talab qilinadigan hujjatlarni tayyorlash uchun ikki-uchgacha oy vaqt talab qilinishi mumkin.	
7. Bir nechta texnik va funksional jihatdan mustaqil lotlarni bitta lotga birlashtirish	Bu hiyla raqobatni cheklash uchun ishlatilishi mumkin, chunki bir ishtirokchi bir vaqtning o‘zida bir nechta o‘zaro bog‘liq bo‘lmagan ishlarni bajara olmasligi mumkin, chunki u ma’lum bir tovar yoki xizmatlarga ixtisoslashgan. Shu munosabat bilan buyurtmachining turli ehtiyojlarni bitta buyurtmaga birlashtirishi potensial ishtirokchilar uchun to‘siq bo‘lishi mumkin. Masalan: yo‘l qurilishi, yer usti va yer osti piyodalar o‘tish joylari, jamoat transporti bekatlari, ko‘priklar va ta’mirlash xizmatlarini bitta lotga birlashtirish tenderda faqat yirik firmalar ishtirok etishi mumkinligini anglatadi.	
8. Noqulay shartlar	Davlat organi tadbirkorlar uchun noqulay to‘lov shartlarini (uzoq muddat yoki qismlarga bo‘lib) belgilashi va shu bilan keraksiz firmalarning tenderga qiziqishini pasaytirishi mumkin.	
9. Rasmiyatchilik	Tender ishlari bajarilganidan yoki olib borilayotganidan keyin e’lon qilinadi. Bunday holatlar yaqin-yaqingacha amaliyotda tez-tez uchrab turardi.	
10. “Yashirin” xaridlar	Agar buyurtmachi "ishga aloqasi bo‘lmagan" firmalar unga e’tibor berishini istamasa, tenderni "yashirish" mumkin. Masalan, xarid predmeti yoki tender noto‘g‘ri nomlanadi, uning toifasi noto‘g‘ri ko‘rsatiladi. Natijada firmalar soni kamayadi, bu esa kerakli firmaning yutish imkoniyatini oshiradi.	
11. Tender hujjatlaridagi nomuvofiqliklar	Texnik va tender hujjatlari (texnik topshiriqlar) davlat xaridlarining ikkita muhim tarkibiy qismi bo‘lib, ularning farqlari va o‘zaro bog‘liqligini tushunish tenderlarda muvaffaqiyatli ishtirok etish uchun asosiy ahamiyatga ega. Texnik hujjatlar (texnik topshiriq), qoida tariqasida, batafsil texnik tavsiflar, chizmalar, tavsiflar, texnik tavsiflar va muayyan mahsulot yoki loyiha bilan bog‘liq boshqa ma’lumotlarni o‘z ichiga oladi. Ushbu hujjatlar yetkazib beruvchi tomonidan bajarilishi kerak bo‘lgan texnik talablar, standartlar va spetsifikatsiyalarni belgilaydi. Masalan, agar buyurtmachi kompyuterlarni sotib olish uchun tender o‘tkazayotgan bo‘lsa, texnik hujjatlar talab qilinadigan protsessor, xotira hajmi, monitor turi va boshqa texnik tavsiflar to‘g‘risidagi ma’lumotlarni o‘z ichiga olishi mumkin. Tender hujjatlari tenderning o‘zi va xarid jarayoni to‘g‘risidagi axborotni o‘z ichiga oladi. Unda ishtirokchilarga qo‘yiladigan talablar, ishtirok etish shartlari, muddatlari, arizalarni baholash mezonlari, buyurtmachi haqidagi ma’lumotlar va tenderni o‘tkazish bilan bog‘liq boshqa jihatlar ko‘rsatilgan. Tender hujjatlari tender ishtirokchilariga ular tenderda ishtirok etish uchun o‘z takliflari va arizalarini tayyorlay olishlari uchun taqdim etiladi. "Davlat xaridlari to‘g‘risida"gi O‘zbekiston Respublikasi Qonunining 69-moddasiga muvofiq, shartnomani bajarishning eng qulay shartlarini taklif etgan ishtirokchi tender g‘olibi deb e’tirof etiladi. Bu shartlar tender hujjatlarida ko‘rsatilgan mezonlar asosida aniqlanadi. G‘olibni tanlashda tovar yoki	

	xizmatning narxi, miqdori va sifati kabi omillar hisobga olinadi. Shuningdek, tender taklifini bergan kompaniyaning ish tajribasi va ishonchliligi muhim omillar bo‘lishi mumkin. Biroq, ba’zi tenderlar hujjatlarida ba’zan "tasodifan" nomuvofiqliklar va ziddiyatlar paydo bo‘lib, ular tender ishtirokchilari uchun chalkashliklarni keltirib chiqaradi. Texnik va tender hujjatlari o‘rtasidagi kelishmovchiliklar yetkazib berishning turli muddatlarida yoki ayni bir tovar uchun texnik ma’lumotlarda bo‘lishi mumkin. Bu hiyla-nayranglar insofsiz mijozlar tomonidan ballarni pasaytirish uchun ishlatilishi mumkin. Bitta texnik topshiriqda ikkita qarama-qarshi talab bor, ular sezilar-sezilmas, ammo nomaqbul yetkazib beruvchilarni yo‘q qilish uchun nafis vosita hisoblanadi. Bunday hollarda texnik qismda mas’ul shaxsning imzosi va buyurtmachining muhri mavjudligiga e’tibor qaratish muhimdir, chunki aynan shu qism komissiya tomonidan tasdiqlangan va buyurtmachining haqiqiy talablarini ko‘rsatadi.	
12. Muayyan brend yoki ijrochi uchun tenderlar	Muayyan brend yoki ijrochi uchun tenderlar - bu tender shartlari raqobatni amalda istisno etadigan va muayyan brend yoki ijrochini tanlash uchun mo‘ljallangan tarzda shakllantiriladigan davlat xaridlaridagi amaliyotdir. Bunday qoidabuzarliklar davlat xaridlari jarayonida buyurtmachi o‘zi sotib olmoqchi bo‘lgan tovarning aniq brendi yoki modelini yoki xizmatlarning aniq bajaruvchisini tavsiflaganida, buyurtmachi va yetkazib beruvchi o‘rtasida hamkorlik to‘g‘risida kelishuv mavjud bo‘lganda va buyurtmachi yetkazib beruvchini almashtirishni xohlamaganida sodir bo‘ladi. Qoidalardan qat’i nazar, buyurtmachi aniq yetkazib beruvchi yoki brend uchun Texnik vazifani (TZ) shakllantiradi. Aslida tovar yoki xizmat tovar yetkazib beruvchining buyrug‘i bilan shunchalik batafsil yoziladiki, boshqa hech bir taklif tanlovdan o‘tish imkoniyatiga ega emas va ko‘pchilik ishtirokchilar ishtirok etishdan bosh tortadilar. 22.04.2021-yildagi O‘RQ-684-son "Davlat xaridlari to‘g‘risida"gi Qonunning 34-moddasiga ko‘ra tovarlarning (ishlarning, xizmatlarning) davlat xaridi tavsifiga aniq tovar belgisiga yoki nomiga, patentga, konstruksiyaga yoki modelga, u mansub bo‘lgan muayyan manbaga yoki ishlab chiqaruvchiga, eksklyuziv vakolatli huquqqa doir talablar yoki havolalar kiritilmasligi kerak, bundan tovarlarning (ishlarning, xizmatlarning) davlat xaridi xususiyatlarini ta’riflashning boshqa yetarlicha aniq usuli mavjud bo‘lmagan hollar mustasno va bunda davlat xaridining tavsifiga “yoki analogi” degan so‘zlar kiritilishi kerak, bundan tovarlarning bir-biriga mos kelmasligi hollari mustasno. Xarid qilish hujjatlariga tovarni ishlab chiqaruvchiga, ishtirokchiga nisbatan davlat xaridlarining asosiy prinsiplariga zid bo‘lgan, oshirib yuborilgan talablarni, shu jumladan ishtirokchining malakasiga nisbatan oshirib yuborilgan talabni (shu jumladan tovarning, ishning yoki xizmatning sifatiga, texnik xususiyatlariga doir talablar, tovarning funksional xususiyatlariga (iste’mol qilish xususiyatlariga) doir talablar shaklida) kiritishga yo‘l qo‘yilmaydi. Buyurtmachi xarid predmeti qanday tovar haqida gap ketayotganiga shubha yo‘q tarzda chizilgan tenderni e’lon	

	qilgan va yana faqat buyurtmachiga kerakli kompaniya kuchi yetadigan bandlarni qo‘shgan vaziyatda, bu buyurtmachi (davlat organi) va tender ishtirokchisi til biriktirganligining aniq belgisidir. 22.04.2021-yildagi O‘RQ-684-son "Davlat xaridlari to‘g‘risida"gi Qonunning 34-moddasiga muvofiq xarid qilish hujjatlariga (shu jumladan tovarning (ishning, xizmatning) sifatiga, texnik tavsiflariga, tovarning funksional tavsiflariga (iste’mol xususiyatlariga) doir talablar shaklida) tovar ishlab chiqaruvchisiga, ishtirokchiga nisbatan oshirib ko‘rsatilgan talablarni, shu jumladan uning malakasiga doir davlat xaridlarining asosiy prinsiplariga zid bo‘lgan talablarni kiritishga yo‘l qo‘yilmasligini belgilaydi. Muayyan yetkazib beruvchi uchun texnik topshiriqni charxlashning umumiy usullari haqida qisqacha ma’lumot: Bir yetkazib beruvchining faqat ma’lum mahsulot yoki xizmatlariga mos keladigan o‘ta o‘ziga xos yoki noyob talablar. Tovarning modelini aniq ko‘rsatuvchi haddan tashqari batafsil texnik topshiriq. Buyurtmalarni topshirish uchun qisqa muddatlar, bu tender haqida oldindan xabardor bo‘lgan yetkazib beruvchilarga ustunlik beradi. Geografik joylashuvi bo‘yicha cheklovlar, ular bitta potentsial yetkazib beruvchidan tashqari ko‘plab potentsial yetkazib beruvchilarni istisno qiladi. Faqat yirik yoki ixtisoslashgan kompaniyalar mos kelishi mumkin bo‘lgan tajriba yoki resurslarga yuqori malaka talablari. O‘ziga xos sertifikatlarning mavjudligi. Muayyan yetkazib beruvchini tanlashga imkon beruvchi subyektiv talqin qilinishi mumkin bo‘lgan noaniq yoki subyektiv baholash mezonlari. Aksariyat yetkazib beruvchilar uchun noqulay yoki mavjud bo‘lmagan moliyalashtirish yoki to‘lov shartlari. Masalan, tovar yetkazib berilgandan keyin 10 kundan 90 kungacha to‘lovni amalga oshirish. "O‘z kompaniyalariga" to‘lov 10-kuni, "boshqalarga" esa 90-kuni amalga oshiriladi. Muayyan yetkazib beruvchining buyrug‘i bilan texnik topshiriqni tayyorlash	
Kechiktirilgan sana bo‘yicha tender	Davlat xaridlarida ko‘pincha uchraydigan qoidabuzarlik turi tender tartib-taomillari o‘tkazilgunga qadar ishlar bajarilgan yoki tovar allaqachon yetkazib berilgan, ammo buyurtmachi baribir tartib-taomillarni o‘tkazishi va ularni rasmiyatchilik uchun taqdim etishi shart bo‘lgan holatlar bilan bog‘liq qoidabuzarlik hisoblanadi. Ba’zi hollarda buyurtmachining o‘zi tender ishtirokchilariga tovar allaqachon sotib olinganligini yoki ishlar allaqachon bajarilganligini ma’lum qilib, tenderda ishtirok etmaslikni so‘raydi. Biroq davlat xaridlarida qoidalar va nazoratning kuchaytirilishi tufayli bunday holatlar yildan-yilga kamayib bormoqda.	

	Bunday qoidabuzarlikni aniqlash usullaridan biri tenderni o‘tkazish obyektini ko‘zdan kechirish bo‘lishi mumkin. Masalan, agar bu qurilish uchun tender bo‘lsa, ishtirokchilar joyiga borib, ishlar allaqachon tugaganini, davom etayotganini yoki hatto yakunlanganini ko‘rishlari mumkin. Xuddi shu holat tovarlar yetkazib berilgan, o‘rnatilgan va obyektda foydalanilayotgan tovarlar uchun ham qo‘llanilishi mumkin. Ishlar allaqachon bajarilgan yoki tovar allaqachon yetkazib berilgan, ammo tender faqat rasmiyatchilik uchun qo‘yilgan vaziyatlarda qoidabuzarliklarni aniqlash quyidagi indikatorlarga asoslanishi mumkin: Hujjatlardagi retrospektiv sanalar, agar tender yoki kontrakt bilan bog‘liq hujjatlar tender e’lon qilingan sanadan oldingi sanalarga ega bo‘lsa, bu tender jarayoni rasman boshlangunga qadar ish bajarilganligini yoki tovar yetkazib berilganligini ko‘rsatishi mumkin. Buyurtmachi raqobatli takliflarni olishdan manfaatdor bo‘lmaganda va tender faqat ko‘rinish uchun o‘tkazilganda takliflarni taqdim etish muddati juda qisqa bo‘ladi. Tenderda faqat bitta yetkazib beruvchi ishtirok etganda yoki ishtirokchilar soni kutilganidan sezilarli darajada kam bo‘lganda raqobatning yo‘qligi. Xuddi shu buyurtmachidan oldingi xaridlar tarixini tahlil qilish, agar ular ko‘pincha shablon bo‘lsa, masalan, bitta yetkazib beruvchi muntazam ravishda g‘olib va shartnomani bajarayotgan bo‘lsa. Shartnoma shartlarining o‘xshash tovarlar yoki xizmatlar uchun standart shartlarga mos kelmasligi. Ehtimoliy yetkazib beruvchilar o‘rtasida nohalol xatti-harakatlar haqida so‘rov o‘tkazish, yetkazib beruvchilar norasmiy kanallar orqali aytib berishlari yoki qo‘shimcha maslahatlar berishlari mumkin. Bozor holatini tadqiq etish va shart-sharoitlarni umumqabul qilingan bozor standartlari va amaliyoti bilan taqqoslash.	
Tovarlar va xizmatlar xaridini birlashtirish	Davlat xaridlari sohasida tovarlar va xizmatlarni birgalikda xarid qilish bilan bog‘liq qoidabuzarliklar uchraydi, masalan, buyurtmachi kompyuterlarni xarid qilish uchun tender o‘tkazishda ularga ma’lum bir litsenziya dasturi o‘rnatilgan bo‘lishini talab qiladi. Bunda buyurtmachi tomonidan litsenziya va o‘rnatish xizmatlari narxi xarid byudjetiga qo‘yilmaydi, yetkazib beruvchilar uchun esa qo‘shimcha yashirin xarajatlar yuzaga keladi. Tender hujjatlarida kontraktni bajarish uchun barcha zarur xarajatlar aniq ko‘rsatilmaganligi, shuningdek, byudjet hisob-kitoblarining kontraktni bajarishning haqiqiy qiymatiga mos kelmasligi ushbu qoidabuzarlikning indikatori bo‘lib xizmat qiladi.	
Ortiqcha xarid parametrlari	Yuqori parametrlarga ega bo‘lgan qoidabuzarlikning ehtimoliy belgisi noreal talablar bilan tender e’lon qilinishidadir. Uni "soxta tender" deb ham atashadi, uning mohiyati shundan iboratki, tovar yoki xizmatni "kerakli" yetkazib beruvchidan va "halol" narxda sotib olish to‘g‘risidagi qaror tenderning o‘zidan ancha oldin qabul qilinadi. Signal bo‘lib shartnoma narxining shunga o‘xshash tovar yoki xizmatning o‘rtacha bozor qiymatiga mos kelmasligi xizmat qiladi, narx bozor qiymatidan ancha past bo‘lishi ham, tovar/xizmat qiymatidan bir necha barobar yuqori bo‘lishi ham	

	mumkin. Buni internetda o‘xshash tovar narxlarining qiyosiy tahlilini o‘tkazish orqali aniqlash mumkin. Xuddi shuningdek, buyurtmachi tomonidan firibgarlik to‘g‘risidagi signal - bu texnik talablar oshirilgan yoki e’lon qilingan hujjatlarda boshqa har qanday mayda yoki yirik nomuvofiqliklar bo‘lgan va yil oxirida qo‘yilgan tenderdir. Bu davrda buyurtmachilar kelgusi yilda byudjet mablag‘larini qisqartirib yubormaslik uchun byudjet mablag‘larini o‘zlashtirishga har tomonlama shoshiladilar. Buyurtmachi tomonidan tovarni xarid qilish bo‘yicha bo‘lajak tender uchun texnik topshiriqda (TT) o‘ta past narxda yuqori sifat tavsiflariga ega bo‘lgan tovar yoki xizmatning texnik shartlari belgilanishi natijasida yetkazib beruvchilar o‘z biznesiga zarar yetkazmagan holda taklif qilingan qiymat bo‘yicha o‘z taklifini taqdim etish imkoniyatiga duch keladilar va tenderda ishtirok etishdan bosh tortadilar. Keyingi xarid jarayonida ishtirok etadigan oldindan belgilangan ishtirokchilargina qoladi. Savdolar natijalari oldindan belgilangan, shartnomaviy yetkazib beruvchi g‘olib chiqadi, biroq kontraktni amalga oshirish tenderda ko‘rsatilganidan farq qiladi: buyurtmachi e’londa talab qilinganidan ancha yomon xususiyatlarga ega bo‘lgan tovar yoki xizmatni, lekin texnik topshiriqda ko‘rsatilgan narx bilan bir xil narxda qabul qiladi. Talablari oshirilgan tender yoki soxta xaridning quyidagi jihatlariga e’tibor qaratish lozim bo‘lgan qisqacha xulosasi: Tenderdagi noreal talablar. Agar tovar yoki xizmatga qo‘yiladigan talablar haqiqatdan yiroq yoki o‘ta o‘ziga xos bo‘lib tuyulsa, bu tender muayyan yetkazib beruvchi uchun yaratilganligini ko‘rsatishi mumkin. Kontraktning narx bahosi. Shartnomaning narx bahosini o‘xshash tovarlar yoki xizmatlarning o‘rtacha bozor qiymati bilan taqqoslash nomuvofiqliklarni aniqlashi mumkin. Narxning bozor ko‘rsatkichlaridan yuqoriga yoki pastga sezilarli darajada og‘ishi faqat oldindan belgilangan ishtirokchilarni qoldirib, raqobatchilarni chiqarib tashlashga qaratilgan hiyla-nayranglar signali bo‘lishi mumkin. Tender hujjatlarida nomuvofiqliklar. E’lon qilingan hujjatlardagi har qanday kichik yoki yirik nomuvofiqliklar buyurtmachining nohalol niyatlarini ko‘rsatishi mumkin. Yuqori talablar bilan past narx: agar texnik topshiriq yuqori sifatli tovarlar yoki xizmatlarni noreal past narxda talab qilsa, bu tender ochiq raqobat uchun mo‘ljallanmaganligining belgisi bo‘lishi mumkin. Bunday firibgarliklarni aniqlash uchun davlat xaridi bayonnomasiga murojaat qilish zarur. Bu davlat xaridlari tartib-taomillarini o‘tkazish jarayonida tuziladigan va davlat xaridlari milliy elektron platformasida hamda tender tashkilotchisining rasmiy veb-saytida e’lon qilinadigan rasmiy hujjatdir. Bu tender jarayonida qabul qilingan barcha asosiy qarorlar va harakatlarning rasmiy tasdig‘i bo‘lib, nizolar yoki tekshirishlar holatida dalil sifatida ishlatiladi. Bayonnomada o‘tkazilayotgan tender to‘g‘risidagi tafsilotlar, shu jumladan xarid qilinayotgan tovarlar, ishlar yoki xizmatlarning nomi, shuningdek ishtirokchilarga qo‘yiladigan shartlar va talablar ko‘rsatiladi. Ro‘yxatda tenderda ishtirok etayotgan barcha kompaniyalar,	

	ularning takliflari va malaka ma’lumotlari ko‘rsatiladi. Shuningdek, komissiya tomonidan qabul qilingan qarorlar, takliflarni ko‘rib chiqish jarayonida paydo bo‘lgan savol va javoblar haqidagi yozuvlar joylashtiriladi. Ishtirokchilarning narx, sifat, yetkazib berish muddatlari va boshqa mezonlarni hisobga olgan holda takliflarini baholash va taqqoslash albatta ko‘rsatiladi. Va, qaysi taklif eng yaxshi deb topilganligi va nima uchun, shu jumladan tender g‘olibini tanlashni asoslash to‘g‘risida xulosa beriladi. Hammasi komissiya a’zolarining imzolari bilan tasdiqlanadi.	
Yetkazib berishning real bo‘lmagan muddatlari	Ko‘pincha, kimoshdi savdosi va tenderlarda, eng yaxshi taklifni tanlashda, yetkazib beruvchilar 3-5 kun ichida tovar yoki xizmat olishni xohlab, Buyurtmachi tovarni yetkazib berishning real bo‘lmagan muddatlarini belgilashiga duch kelishadi. Bu korrupsiyalashgan bitimning yaqqol alomatlaridan biridir, chunki sertifikatlash, bojxona tartib-taomillaridan o‘tish va uzoq muddatli yetkazib berishni talab qiladigan xomashyo, tovarlar, uskunalarni, ayniqsa, import qilinadigan uskunalarni qisqa muddatda yetkazib berish mumkin emas. Bunday holatlar 2021-yil 22-apreldagi "Davlat xaridlari to‘g‘risida"gi O‘RQ-684-son qonunning 5-moddasida mustahkamlangan asosiy prinsiplarning buzilishi bo‘lgan bunday tenderlarda halol raqobat mavjud emasligidan dalolat berishi mumkin. Mazkur qonun moliyaviy mablag‘lardan tejamli va samarali foydalanish, raqobat va xolislikni ta’minlash hamda korrupsiyani bartaraf etishni nazarda tutadi.	
Tushunarsiz texnik topshiriq	Davlat xaridlari kontekstida yetkazib beruvchilar ko‘pincha shunday tuzilgan texnik topshiriqlarga duch kelishadiki, ular raqobatchi yetkazib beruvchilarning ishtirokini qiyinlashtiradi yoki hatto imkonsiz qiladi. Ushbu hodisani uchta asosiy toifaga ajratish mumkin: Texnik topshiriqdagi noaniq talablar minimal ma’lumotlarni o‘z ichiga oladi va talab qilinayotgan tovar yoki xizmat haqida aniq tasavvur bermaydi. Masalan, yirik sanoat generatorini yetkazib berish bo‘yicha tenderda faqat uning quvvati ko‘rsatilishi mumkin, bunda ekspluatatsiya qilish joyi, o‘rnatish shartlari, shef-montajga qo‘yiladigan talablar hamda murakkab tovar va xizmatlarga qo‘yiladigan boshqa muhim talablar aniqlashtirilmaydi. Eskirgan yoki ishlab chiqarilmaydigan tovarlarni talab qilish. Bu usul soxta yetkazib berishni tashkil etish uchun qo‘llaniladi. Buyurtmachi amalda boshqa ishlab chiqarilmaydigan mahsulotlarni ixtisoslashtiradi, bu esa "tanlangan" yetkazib beruvchilarga shartnomani bajarish to‘g‘risida soxta hujjatlarni taqdim etish va tovarlarni real yetkazib bermasdan to‘lovlarni olish imkonini beradi. Mavjud bo‘lmagan yoki mumkin bo‘lmagan mahsulotga TT. Bunday hollarda TT shunday ifodalanadiki, real mavjud mahsulotlarning hech biri talablarga javob bermaydi. Texnik yoki mazmuniy xatolar, masalan, tovar o‘lchamlariga ortiqcha nollarni qo‘shish yoki o‘lchov birliklarini noto‘g‘ri ko‘rsatish (millimetrlar o‘rniga metrlar). Ba’zida mahsulotning haqiqatda mumkin bo‘lmagan xususiyatlari uchrashi mumkin.	

	Hujjat fayllari bilan bog‘liq muammolar, masalan, ular elektron savdo maydonchasida ko‘rsatilmaganda yoki noto‘g‘ri ochilganda. Cheklovlar bilan xarid qilinadigan va cheklovlarsiz xarid qilinadigan har xil turdagi tovarlarni bitta lotga birlashtirish. Noaniq TT buyurtmachiga yetkazib beruvchini tanlashda manipulyatsiya qilish, shu jumladan, takliflarni raqobatchilardan asossiz ravishda rad etish imkoniyatini beradi, shuningdek, yetkazib beruvchining noxolis yoki noxolis tanlovi uchun javobgarlikdan qochish uchun ishlatiladi, chunki takliflarning noaniq belgilangan mezonlarga muvofiq emasligini isbotlash qiyin. Buyurtmachi, shuningdek, muayyan yetkazib beruvchilar bilan oldindan kelishib olishi va oshirilgan narxlarda yetkazib berilayotgan tovarning texnik topshirig‘iga to‘liq mos kelmasligiga ko‘z yumishi mumkin, bu esa qo‘shimcha marjaning shakllanishiga va foydaning ahdlashuvchi tomonlar o‘rtasida taqsimlanishiga olib keladi.	
"Mahsulot namunalarini taqdim etish talabi"	Davlat xaridlarida tavakkalchilikning yana bir turi mahsulot namunalarini taqdim etish talabidir. Bir qarashda, namunalarni talab qilish odatiy amaliyotdek tuyulishi mumkin, ammo bu faqat kichik va oddiy mahsulotlarga tegishli miqdorda bo‘lsa. Biroq, tender ishtirokchilari uchun namunalarni taqdim etish talabi asossiz ravishda og‘ir va qimmatga tushadigan holatlar mavjud. Masalan, buyurtmachi yetkazib berish qiyin bo‘lgan yoki yetkazib beruvchidan uzoqda bo‘lgan ko‘p miqdordagi namunalarni taqdim etishni talab qilishi mumkin. Bu ishtirokchilar uchun katta moliyaviy va vaqt xarajatlarini keltirib chiqarishi mumkin, ayniqsa namunalarning qiymati yuqori baholansa. Ba’zan namunalar ishtirokchiga qaytarilmasligi yoki ular "qaytarilmaydigan" deb hisoblanishi ham ishtirokchilarning noroziligiga sabab bo‘lishi va xarid ishtirokchilari sonini kamaytirishi mumkin. Shunday qilib, yuqori talab yoki yuqori narxga ega bo‘lgan mahsulot namunalarini taqdim etish talabi tender ishtirokchilari uchun adolatsiz shart-sharoitlar yaratishi va raqobatni cheklashi mumkin. Davlat xaridlarida mahsulot namunalarini taqdim etishni noqonuniy talab qilish indikatorlari quyidagilarni o‘z ichiga oladi: Tender ehtiyojlariga nisbatan aql bovar qilmaydigan miqdorda yoki hajmda namunalarni taqdim etish talabi. Namunalarni ishlab chiqarishning yuqori narxi, ularni yaratish yoki yetkazib berish katta xarajatlarni talab qiladi, bu tenderning ko‘plab ishtirokchilari uchun imkonsiz bo‘lishi mumkin. Juda murakkab yoki noyob bo‘lgan namunalarga qo‘yiladigan talablar ba’zi ishtirokchilarni ataylab chiqarib tashlashni ko‘rsatadi. Namunalarning qaytarilmasligi yoki talablarning aniq yoki asosli emasligi, nima uchun aynan shunday namunalar takliflarni baholash uchun zarur ekanligi aniq tushuntirilmasligi.	

Hujjatlarni topshirishning real bo‘lmagan muddatlari	Davlat xaridlarida tez-tez uchraydigan tavakkalchilikning navbatdagi turi "hujjatlarni topshirishning real bo‘lmagan muddatlari" hisoblanadi. Ushbu xavf tender ishtirokchilari tomonidan zarur hujjatlarni taqdim etish uchun juda qisqa muddatlar belgilanishi bilan bog‘liq. Odatda, auksion va tenderlar ishtirokchilarga o‘z takliflarini tayyorlash va taqdim etish uchun ma’lum miqdorda vaqt beradi. Hujjatlarni taqdim etish muddatlari tanlangan xarid tartib-taomiliga qarab o‘zgarishi mumkin, ammo o‘rtacha 10 kundan 30 kungacha va "Davlat xaridlari to‘g‘risida"gi Qonun bilan tartibga solinadi. Bunday noreal muddatlar davlat xaridlari bozorida ishtirok etish uchun to‘siq bo‘lishi va raqobatni cheklashi mumkin. Bundan tashqari, texnik hujjatlardan tashqari, tenderlarda ko‘pincha malaka hujjatlari va boshqa rasmiy talablarni taqdim etish talab etiladi, bu esa muddatlarni bajarishning murakkabligini oshiradi.	
Katta depozit yoki savdolarda ishtirok etish uchun katta garov summasi	Davlat xaridlari tartib-taomillari doirasida, ayniqsa yirik shartnomalar kontekstida narxni pasaytirish bo‘yicha elektron auksionlarda ishtirok etish uchun garov summasiga yuqori talablar qo‘yish keng tarqalgan xavflardan biridir. O‘zbekistonda davlat xaridlari doirasida narxni pasaytirish bo‘yicha elektron auksion auksion ishtirokchilari tomonidan narxlarni raqobatli pasaytirishga asoslanadi. Uni o‘tkazish uchun buyurtmachi portalga va ishtirok etish oldidan e’lon joylashtiradi, buyurtmachi va ishtirokchilar operatorning shaxsiy hisobvarag‘iga auksion boshlang‘ich narxining 3 foizi miqdorida zakalat pulini o‘tkazadilar. 54-moddaga muvofiq, agar auksionda ishtirok etish davomida ishtirokchi tomonidan taklif etilgan narx boshlang‘ich narxdan 15 va undan ortiq foizga past bo‘lsa, ishtirokchi xaridlar predmetining har bir birligi uchun boshlang‘ich va o‘zi taklif etgan narx o‘rtasidagi farq miqdorida oldindan qo‘shimcha zakalat to‘lashi shart. Qo‘shimcha zakalat puli bo‘lmagan taqdirda, bunday takliflar elektron tizim tomonidan avtomatik ravishda rad etiladi. Bu paytdan insofsiz ishtirokchilar foydalanadilar, ular ataylab garov summasi qolgan ishtirokchilar uchun haddan tashqari katta bo‘ladigan vaziyatni yaratadilar. Summalari yetarli darajada yuqori bo‘lgan kontraktlar uchun ishtirokchilardan garov summasining 3 foizi miqdorida avans to‘lovi, plyus hisob-kitob-kliring palatasi operatorining vositachilik yig‘imi to‘lanishi talab etiladi. Auksion narxni pasaytirish uchun ishlagani sababli, savdo qoidalari doirasida har bir keyingi bosqichda ishtirokchi boshlang‘ich narxdan 2% past narxni taklif qiladi. So‘ngra, agar ishtirokchi tomonidan taklif qilingan narx chegarali summa narxidan 15% yoki undan yuqoriga past bo‘lsa, u holda ishtirokchi tomonidan taklif qilingan va chegarali narx o‘rtasidagi farq miqdorida qo‘shimcha zakalat to‘lash zarur. Auksionning tugash vaqti kelganda, davlat xaridlarining elektron tizimi avtomatik tarzda auksionni o‘tkazish vaqtida berilgan eng past narxga ega bo‘lgan taklifni aniqlaydi. Eng past narx bo‘yicha taklif bergan ishtirokchi auksion g‘olibi sifatida davlat xaridlarining elektron tizimi tomonidan tanlab olinadi. Bunday holatlar uchun kontrakt qiymatining sun’iy ravishda oshirilishi, yetkazib beruvchining buyurtmachi bilan oldindan	

	kelishuvi, shuningdek, juma kuni savdoning o‘tkazilishi natijasida bo‘lishi mumkin, chunki bu kuni hisob-kitobni to‘ldirish uchun bank operatsiyalarini bajarish qiyin. Ushbu omillarning mavjudligi potensial ishtirokchilar doirasini cheklash niyati yoki auksionda shartnomaviy jihatlar mavjudligidan dalolat beradi. Bunday shartlar ko‘plab kompaniyalar uchun cheklovchi omil hisoblanadi, chunki garov pulini o‘z vaqtida to‘lay olmagan kompaniyalar tizim tomonidan avtomatik ravishda rad etiladi. O‘zbekiston Respublikasining "Davlat xaridlari to‘g‘risida"gi Qonunida Xarid komissiyasi ishtirokchilardan garov, bank kafolati, depozit yoki qonun hujjatlarida nazarda tutilgan boshqa usulda takliflarni ta’minlashni talab qilishga haqli ekanligi belgilangan. Bunda davlat buyurtmachisi ta’minot to‘g‘risidagi hujjatni kontrakt kuchga kirgandan va ushbu kontrakt bajarilishini ta’minlagandan keyin bir ish kuni ichida qaytarishi yoki qaytarilishini ta’minlashi kerak, agar bunday ta’minot davlat xaridlari shartlarida talab etilsa, demak, shartnomani bajarish davrida garov summasi muzlatilgan bo‘ladi. Bunday sxema auksionlarda va elektron shaklda, elektron tizim orqali stavkalar qo‘yilganda qo‘llaniladi.	
Yil oxirida e’lon qilingan tenderlar	Yil oxirida e’lon qilingan tenderlar ko‘pincha byudjetni boshqarish va davlat xaridlarida ma’lum xatarlar bilan bog‘liq. Bu davr tenderlar sohasidagi faollikning tezlashishi bilan tavsiflanadi, chunki davlat va munitsipal organlar byudjetning qolgan mablag‘larini byudjet yili tugashidan oldin ishlatishga intiladilar. Bunday tenderlarni ko‘pincha e’lonlar sonining keskin ko‘payishiga qarab aniqlash mumkin. Ularning o‘ziga xos xususiyati shundaki, arizalarni topshirish va shartnomani bajarish uchun noreal qisqartirilgan muddatlar mavjud, shuning uchun ishtirokchilarga sifatli takliflarni tayyorlash uchun kam vaqt qoladi. Ushbu tenderlarda ko‘pincha sotib olishning haqiqiy talablaridan oshib ketadigan byudjet chegaralari belgilanadi, bu resurslarga bo‘lgan haqiqiy ehtiyojdan oshib ketadigan hajmda mablag‘ ajratilishini ko‘rsatadi. Yil oxirida xarid qilishda ko‘pincha xarid qilish jarayonini tezlashtirish, shu jumladan arizalarni topshirish muddatlarini qisqartirish, talab qilinadigan hujjatlar hajmini kamaytirish va tushgan arizalarni tezkor baholash choralari ko‘riladi. Tender spetsifikatsiyalari va talablari noaniq bo‘lishi yoki buyurtmachining o‘ziga xos talablariga javob beradigan muayyan yetkazib beruvchilarni jalb qiladigan tarzda shakllantirilishi mumkin. Umuman olganda, muvaffaqiyatli xaridlar natijasida byudjet mablag‘laridan samarasiz foydalanish sodir bo‘ladi va davlat organlari va soliq to‘lovchilar uchun uzoq muddatli salbiy moliyaviy oqibatlarga olib keladi. Shoshilinch xaridlar muammosini hal qilishning kaliti rejalashtirishni yaxshilash, nazorat va shaffoflikni kuchaytirish, shuningdek davlat organlari, qonunchilik institutlari, auditorlik xizmatlari va jamoatchilikning faol ishtirokini o‘z ichiga olgan kompleks yondashuvdan iborat.	
Tovar birligining oshirilgan narxi	Tovar birligi uchun oshirilgan narxlar davlat organlari tovarlar yoki xizmatlarni sotib olish uchun real narx belgilashda	

mumkin bo‘lganidan ko‘ra ko‘proq mablag‘ sarflaganida katta muammoni keltirib chiqaradi. Mahsulot birligiga narxlarning oshib ketishiga biz tavakkalchilik sifatida qaraymiz. Bu xaridlarni rejalashtirish tizimidagi kamchiliklar, narxlarning shakllanishi ustidan tegishli nazoratning yo‘qligi yoki byudjet mablag‘laridan samarali foydalanilmayotganidan dalolat beradi. Bunday hollarda narxlarning oshishi qonunning to‘g‘ridan-to‘g‘ri buzilishi bo‘lmasligi mumkin, ammo u moliyaviy yo‘qotishlar va samarasizlik uchun imkoniyat yaratadi. Yuqori narxlar, shuningdek, yetkazib beruvchilar va davlat xizmatchilari o‘rtasida kelishuv bo‘lganida, tender shartlari pora yoki boshqa noqonuniy foyda evaziga muayyan yetkazib beruvchiga shartnomani taqdim etish uchun sozlangan bo‘lsa, korrupsiya xavfining oshishi bilan bog‘liq.

Odatda narxlar o‘lchash uskunalari, sanoat ehtiyot qismlari, shuningdek, muhandislik yoki IT xizmatlari kabi o‘ziga xos tovarlar uchun oshib ketadi. Bunday holatlarni aniqlash uchun bozorni sinchiklab o‘rganish zarur. Bu kamida uchta turli yetkazib beruvchidan tijorat takliflarini olish va narxlarni taqqoslashni o‘z ichiga oladi:

Yetkazib beruvchilar o‘rtasida takliflarni taqqoslash
Tenderning boshlang‘ich narxini taklif etilgan narxlar bilan taqqoslash
Tenderning boshlang‘ich narxi va bozor narxlari o‘rtasidagi farq tahlili

Bozorni o‘rganishda faqat internetda topilgan narxlarga tayanish tavsiya etilmaydi, chunki ular real bozor holatiga mos kelmasligi mumkin. Buning o‘rniga professional savdo platformalari va birjalar ma’lumotlari, ishonchli tadqiqot agentliklarining tarmoq tahliliy hisobotlari va tadqiqotlaridan foydalanish kerak. Avvalgi xaridlarni tahlil qilish yoki bevosita yetkazib beruvchilardan ma’lumot so‘rash ham samarali usul hisoblanadi.

Narxlar oshganini aniqlashning yana bir usuli bozor ishtirokchilari, ayniqsa lotda yutqazganlar bilan maslahatlashishdir. Ularning tajribasi va bilimlari real narxlar va bozor sharoitlari haqida qimmatli ma’lumotlar berishi mumkin.

Bozor holatini chuqurroq tushunish va davlat xaridlari sharoitida narxlarning oshib ketish holatlarini aniqlash uchun tanlab olingan lotlarni batafsil tahlil qilish tavsiya etiladi. Bozordagi narx diapazoni haqida tasavvurga ega bo‘lish uchun o‘nta turli lotni ko‘rib chiqishdan boshlash kerak. O‘rtacha bozor narxiga nisbatan tovar birligi uchun eng yuqori narxga ega bo‘lgan lotga alohida e’tibor qaratish lozim.

Shuni ta’kidlash kerakki, barcha xaridlarni ham bunday tahlil qilish mumkin emas. Standartlashtirilgan tovarlarni (masalan, A4 ofis qog‘ozi, oziq-ovqat mahsulotlarini sotib olish kabi) taqqoslash juda oson, ammo qurilish ishlari yoki xizmatlar ko‘rsatishni taqqoslashda juda ehtiyotkorlik bilan yondashish kerak, chunki ko‘pincha bunday shartnomalar narx shakllanishiga ta’sir qiluvchi ko‘plab jihatlarga ega bo‘ladi.

Bunday yondashuv narx shakllanishidagi anomaliyalarni aniqlash va narxlarning asossiz oshirilishi ehtimoliy holatlarini aniqlash imkonini beradi. Eng katta narx farqiga ega lotning batafsil tahlili ushbu oshish tovar yoki xizmatning o‘ziga xos

	xususiyatlari bilan bog‘liqmi yoki samarasiz rejalashtirish yoki hatto korrupsiya amaliyoti natijasimi ekanligini tushunishga yordam beradi. Ko‘pincha tovar birligi uchun oshirilgan narxlar to‘g‘ridan-to‘g‘ri xaridlarda uchraydi. Shu sababli to‘g‘ridan-to‘g‘ri xaridlar usulini qo‘llash amaliyoti o‘tkazilgan tartib-taomillar soni, qiymati va ayniqsa aynan to‘g‘ridan-to‘g‘ri xaridlar usulini tanlashni asoslash kesimida alohida tahlilga loyiqdir. Ayrim xaridorlar raqobat tartib-taomillari orqali arzonroq xarid qilinishi mumkin bo‘lgan tovarlar va xizmatlarni raqobatsiz xarid qilish orqali to‘g‘ridan-to‘g‘ri xarid qilish huquqini suiiste’mol qiladilar, shu tariqa byudjet mablag‘laridan samarasiz foydalanadilar. IHTT tavsiyalariga ko‘ra (22-bet), raqobatdosh bo‘lmagan tartib-taomillar minimallashtirilishi va shartnomalar umumiy qiymatining 10 foizidan oshmasligi kerak. Raqobatbardosh bo‘lmagan xarid tartib-taomillaridan foydalanish darajasining yuqoriligi buyurtmachi tomonidan raqobatning kamsitilishi va korrupsiyaviy xatti-harakatlardan dalolat berishi mumkin, buning sabablari qo‘shimcha ravishda o‘rganilishi kerak.	